

XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şiî Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri

Abdullah POŞ*

Shiite Population in Iraq and Provocative Activities
against to Jaafari Society at the end of the 19th Century

Citation/©: Poş, Abdullah, (2011). Shiite Population in Iraq and Provocative Activities against to Jaafari Society at the end of the 19th Century, Mîlel ve Nihal, 8 (3), 47-76.

Abstract: The conversion to Shiism has been taking place in Iraq throughout the history of Islam however, this situation had been limited only a small part of the population of Kufa, Baghdad and Sâmerrâ Cities until the middle of the 10th century. Shiites still was not to be able to reach a significant population rate around Mosul and its environment and the Gulf of Basra at the end of the 15th century. Essentially, the demographic structure of Iraq changed in favor of Jaafaris after the mass conversion of Sunni tribes to Shiism towards the end of the 19th century. The rate of the Shiites centered in the provinces of Baghdad and Basra was 50% of the total population at 1890's. The stability deteriorated in parallel with the spread of Shiism in Iraq. In this process, by distorting the content of apologetic works written by the Sunni ulema and their speeches against Şîa, Jaafari society was provoked against Sunnis in the region. Claims that may have caused dissension between Sunnis and Shiites were researched in details without prejudice, and the necessary precautions were taken by Ottoman administration. However, the desired result could not be obtained in Iraq due to internal and external problems that the stated

---

* Yrd. Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ABD.

faced at the end of the 19th century. Provocative activities, which were carried out in Sâmerî in this atmosphere by the interpreter of Islamic law, Mojtahed, Mirza Hasan Shirazi with mullahs and akhunds who trained by him caused the tensions between Sunnis and Jaafaris.

Key Words: Iraq, Shiite Population, Jaafari Society, Provocative Activities, and Sunnis.

Atıf/©: Poş, Abdullah, (2011). XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şîî Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri, Mîlel ve Nihal, 8 (3), 47-76.

Öz : İslam tarihi boyunca Irak'ta Şîîliğe dönüşüm gerçekleşse de, bu durum X. yüzyıl ortalarına kadar nüfusun sadece küçük bir kısmını Şîîlerin oluşturduğu Kûfe, Sâmerî ve Bağdat şehirleriyle sınırlı kalmıştır. Şîîler, XV. asrın sonuna kadar Musul ve havalisi ile Basra körfezi civarında kayda değer bir nüfus oranına ulaşamamıştır. Esas itibarıyla XIX. yüzyılın sonlarına doğru Sünnî kabilelerin kitlesel olarak Şîîleştirilmesinin ardından Irak'ın demografik yapısı Caferîler lehine değişmiştir. 1890'lı yıllarda Bağdat ve Basra vilayetlerinde yoğunlaşan Şîîlerin toplam nüfus içerisindeki oranı % 50 idi. Irak'ta, Şîîliğin yayılmasına paralel olarak istikrar ortamı da bozulmuştur. Bu süreçte, Sünnî ulema tarafından Şîî'ya karşı yazılan reddiye türü eserlerle onların konuşmalarının muhtevası çarpıtılarak bölgedeki Caferî toplumu Sünnîlere karşı kışkırtılmıştır. Sünnîlerle Şîîler arasında fitne sebebi olabilecek iddialar, Osmanlı idaresi tarafından her türlü önyargıdan uzak bir şekilde, en ince ayrıntısına kadar araştırılmış ve gereken tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Ancak XIX. asrın sonlarında devletin karşı karşıya kaldığı dâhilî ve haricî problemlerden dolayı Irak'ta istenilen netice elde edilememiştir. Sâmerî'deki Müçtehit Mirza Hasan Şîîrâzî ile onun yetiştirdiği molla ve ahundların bu ortamda yürüttüğü tahrik faaliyetleri, Sünnîlerle Caferîler arasında gerginliğe sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Irak, Şîî Nüfus, Caferî Toplumunu, Tahrik Faaliyetleri, Sünnîler.

Giriş

Şîî, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adıdır. Şîî'nin en yaygın ve etkili kolu İsnâaşeriyye'dir. Bu fırka mensupları, on iki imam sistemini benimsemeyi inanç konusu haline getirdikleri için İmâmiyye; fikhî görüşlerini Cafer es-Sâdık'a nispet ettikleri için de Cafe-riyye adıyla anılmaktadır. Bu mezhep zamanla Şîî'nin ana bünyesi haline gelmiş ve günümüzde Şîî denilince genellikle bunlar anlaşılır.

lır olmuştur¹. XIX. yüzyılın sonlarında Irak'ın demografik yapısı hakkında bilgi veren muasır kaynaklarla yine aynı döneme ait arşiv belgelerinde söz konusu fırka için "Şîî" ve "Caferî" tabirleri birbirinin yerine kullanılmıştır. Bundan dolayı araştırmada bu kavramlarının, itikadî, siyasî ve fikhî açılardan delalet ettiği farklılıklara girmeden çalışmanın ana kaynaklarında geçtiği gibi ortak kullanımı uygun görülmüştür.

İslam tarihi boyunca Irak'ta Şîîliğe dönüşüm gerçekleşse de, bu durum X. yüzyıl ortalarına kadar nüfusun sadece küçük bir kısmını Şîîlerin oluşturduğu Kûfe, Sâmerrâ ve Bağdat şehirleriyle sınırlı kalmıştır². Nitekim bu mezhebin toplumsal hayatta varlığını gösteren en önemli ritüellerden biri olan 10 Muharrem matemi, Bağdat'ın Büveyhî hâkimiyetine geçmesinin ardından ilk defa 963 yılında görkemli bir törene sahne olabilmıştır³. Bu uygulama, Şîîlerin siyasî gücü ellerinde bulundurmalarının yanında artık Bağdat'ta sayıca çoğaldıklarını da göstermektedir.

XV. asrın sonuna kadar Musul ve havalisi ile Basra körfezi civarında gelişme gösteremeyen Şîîler, Safevîler devrinde Irak'ta etkisini arttırmaya başladı⁴. Bu dönemde Sünnîlik şiddetle bastırılıp sûfi türbeleri tahrip edilirken, Şîî imamların türbelerini ziyaret ön plana çıkarıldı⁵. Böylece Necef, Kerbelâ, Kâzîmiyye ve

¹ Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüüz İslâm Mezhepleri*, İzmir 2008, s. 290. Ayrıca bk. Aynı müellif, "İsnâşeriyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 142; Hayreddin Karaman, "Ca'feriyye", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 4; Mustafa Öz, "Şîa", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 111, 113.

² Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 498; Öz, "Şîa", s. 114.

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1992, XIV, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut 1987, VII, 279; Eyüp Baş, "Âşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, XLV/I, 176; Ahmet Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşûre, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, ed. Alim Yıldız, Sivas 2010, I, 329-330.

⁴ Vecih Kevserânî, *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, çev. Muhlis Canyürek, İstanbul 1992, s. 159; Öz, "Şîa", s. 114.

⁵ E. Honigmann, "Karbâlâ", *EP*, Leiden 1978, IV, 638; Kevserânî, *age*, s. 59, 159; E. Honigmann-C. E. Bosworth, "al-Nadja", *EP*, Leiden-New York 1993, VII, 860; Fatih Erkoçoğlu, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, XIV/I, 297.

Sâmerrâ'daki türbeler, bilhassa hac mevsimi ile Muharrem ayında ziyaretçi akınına uğradı. Bu şehirlere gelen birçok Şîî, hayatının son günlerini imamların metfun bulunduğu kutsal yerlerde geçirebilmek için buralara yerleşti⁶. Hatta pek çok Şîî, kutsal mekânlara defnedilmek suretiyle kıyamet günü buralarda metfun bulunan imamların şefaatine nail olacağına inanmaktaydı. Bu inanç, onların Irak'taki kutsal şehirleri ne denli sahiplenme çabasında olduklarını göstermektedir⁷.

Irak'taki mukaddes şehirlerin bir diğer özelliği de, Şîî aydın ve ilahiyatçıların yerleştikleri önemli ilim merkezleri olmasıdır⁸. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu şehirlerdeki Şîî ulemanın bir kısmı, ilmî faaliyetlerin yanında mezheplerini yaymak ve bu arada Caferî toplumunu Sünnîlere karşı kışkırtmakla da meşgul olmuştur. Onların gayretleriyle Sünnî kabilelerin kitlesel olarak Şîîleştirilmesinin ardından 1890'lı yıllarda Irak'ın demografik yapısı Caferîler lehine değişmiştir⁹.

Bu çalışmada arşiv belgeleri, muasır kaynaklar ve diğer araştırma eserlerinde yer alan verilerden hareketle önce Caferîliğin hızla yayıldığı XIX. yüzyılın sonlarında Irak'taki Şîî nüfus oranı tespit edilmeye çalışılacaktır. Ardından da demografik yapının Caferîler lehine değiştiği bu dönemde Şîî ulemanın kendi toplumunu, Sünnîlere karşı tahrik faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

1. Şîî Nüfus

Osmanlılar döneminde yapılan nüfus sayımlarında Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Katolikler, Protestanlar ve Monofizitler gibi gayrimüslim unsurlar, dinî ve etnik yapılarına göre ayrıntılı bir şekilde kayda geçirilmiştir. Buna karşılık Müslümanlar, etnisite

⁶ Avni İlhan, "Atebât", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 50.

⁷ İsmail Safa Üstün, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şîî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, XXXI/II, 117.

⁸ İlhan, "Atebât", s. 50.

⁹ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8; BOA, Y.PRK.MF., Dosya No: 2, Gömlek No: 36; Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islam*, New Ser., Bd. 30, Nr. 1/4, (1990), p. 49; Yitzhak Nakash, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şîîliğe Dönüşümü", çev. Zeki Tekin, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2002, XV/III, 387, 396-97.

veya mezhep ayırımına tabi tutulmadan tek bir millet sayılmıştır¹⁰. Bu durum, incelenen dönemde Osmanlı idaresindeki Irak'ın Şîî nüfusu hakkında detaylı analizler yapmayı güçleştirmektedir. Yine de muasır kaynaklarla tetkik edilen belgelerdeki demografik yapıya dair verilerden hareketle bölgenin Caferî nüfusu hakkında bir takım değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Osmanlı hâkimiyetindeki Irak, XIX. yüzyılın sonlarında Bağdat, Basra ve Musul olmak üzere üç vilayete ayrılmıştı. Bu idarî yapı dikkate alınarak Irak'taki Şîî nüfus oranı ile onların yoğunlaştığı bölgeler tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.1. Bağdat

Ali Cevad 1313/1895-1896'da yayımlanan eserinde, Bağdat vilayetinin nüfusunu 800.000 olarak vermiştir. Ona göre vilayet sakinlerinin büyük bir kısmı Müslümandır. Müslümanların çoğunluğu Hanefî ve Şâfiî mezheplerine mensuptur. Geri kalanı da Caferî'dir¹¹. Muasır müelliflerden Şemseddin Sâmî de vilayet nüfusunu 800.000 olarak kaydetmiştir. Ancak Sâmî'ye göre, Müslümanların takriben yarısı Sünnî, diğer yarısı da Şîî'dir¹².

1890'lı yıllarda Bağdat'taki nüfusun dinî ve mezhepsel yapısına dair en ayrıntılı istatistik Vital Cuinet tarafından verilmiştir¹³. Onun verilerini şu şekilde tabloştırmak mümkündür.

Tablo I

Din ve Mezhep		Nüfus
Müslüman	Sünnî	309.000
	Şîî	480.500
	Toplam	789.500
Gayrimüslim	Hıristiyan	7.000
	Yahudî	53.500
	Toplam	60.500
Genel Toplam		850.000

Tablo I'de de görüldüğü üzere vilayetin toplam nüfusu 850.000 kişidir. Bunun 60.500'ü (% 7.12) gayrimüslim, 789.500'ü (% 7.12)

¹⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 151.

¹¹ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lüğati*, İstanbul 1313, s. 183.

¹² Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1306, II, 1324-1327.

¹³ Bk. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1894, III, 17.

92.88) de Müslümandır. Müslümanların 309.000'i (% 39.14) Sünnî, 480.500'ü (% 60.86) de Şiî'dir.

Bağdat vilayetinin demografik yapısı hakkında bilgi veren kaynakların zikrettiği Sünnî ve Şiî nüfus oranları birbirinden çok farklıdır. 1890'lı yıllarda bölgede Şiîlik hızlı bir şekilde yayılmış ve demografik yapı Caferîler lehine değişmiştir¹⁴. Vilayet nüfusuna dair verilen bilgilere kaynaklık eden eserler de bu dönemde telif edilmiştir. Eğer söz konusu kaynaklarda yer alan bilgiler doğruysa, Sünnî kabilelerin kitlesel olarak Şiîleştirildiği bu süreçteki verilerin kısa aralıklarla da olsa farklı zamanlarda kaydedildiği söylenebilir.

İncelenen dönemde Bağdat vilayeti, Bağdat, Hille ve Kerbelâ sancaklarından oluşmaktaydı¹⁵. Cuinet'e göre Bağdat vilayetini oluşturan sancakların Müslüman nüfusunu şöyle tablolatırmak mümkündür¹⁶.

Tablo II

Sancak	Mezhep	Nüfus
Bağdat	Sünnî	261.000
	Şiî	79.800
	Toplam	340.800
Hille	Sünnî	30.000
	Şiî	219.500
	Toplam	249.500
Kerbelâ	Sünnî	18.000
	Şiî	181.200
	Toplam	199.200

Tablo II'de de görüldüğü gibi Bağdat sancağında 261.000 (% 76.58) Sünnî, 79.800 (% 23.42) de Şiî olmak üzere toplam 340.800 Müslüman bulunmaktaydı. Hille Sancağı'nda 30.000 (12.02) Sünnî, 219.500 (% 87.98) de Şiî olmak üzere toplam 249.500 Müslüman yaşamaktaydı. Kerbelâ Sancağı'nda ise 18.000 (% 9.04) Sünnî, 181.200 (% 90.96) de Şiî olmak üzere toplam 199.200 Müslüman mevcuttu. Buna göre vilayeti oluşturan Bağdat sancağında Sünnîler çoğunlukta iken, Hille ve Kerbelâ sancaklarında Caferî nüfus sayısal üstünlüğe sahiptir.

¹⁴ BOA, Y. PRK. MF, Dosya No: 2, Gömlek No: 36.

¹⁵ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, II, 1327.

¹⁶ Cuinet, *age*, s. 17.

Bağdat vilayeti dâhilinde Şîilere göre mukaddes sayılan ve atebât adı verilen ziyaret yerleri bulunmaktadır. Atebât, Arapçada eşik anlamına gelen atebe kelimesinin çoğuludur¹⁷. Daha çok “atebât-ı mukaddese” ve “atebât-ı âliye” diye anılan bu ziyaret yerleri Necef, Kerbelâ, Kâzımiyye ve Sâmerrâ şehirlerinde bulunmaktadır¹⁸.

Necef'te, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) defnedildiğine inanılan yer, Şîiler tarafından ilk mukaddes mekân olarak kabul edilmiştir. İddiaya göre bu kabir, Emevîler devrinde gizli tutulmuş, daha sonra Hamdânîler'in Musul valisi Ebü'l-Heycâ (905-929) tarafından kubeli bir türbe şeklinde yaptırılmıştır. Büveyhî hükümdarı Aduddüdevle (949-983) ise bu yapıyı genişletmiştir¹⁹.

Safevî hükümdarı Şâh İsmâil (1501-1524) döneminde Şîî imamların türbelerini ziyaret ön plana çıkarılarak atebât şehirleri birer hac merkezine dönüştürülmüştür²⁰. Hatta Şîiler, bu mekânları ziyaret etmenin, Mekke ve Medine'ye yapılan hacdan daha sevaplı olduğuna inanmışlardır²¹. Nitekim Faroqhi, XVI. yüzyıla ait hacla ilgili fermanlarda Necef ve Kerbelâ isimlerinin, Mekke'den daha fazla geçtiğini tespit etmiştir. Ayrıca coğrafi yakınlığı da dikkate alan Faroqhi, bu iki şehirdeki İranlı hacıların, Mekke'dekinden daha fazla olduğunu tahmin etmiştir²².

Şîiler için bir hac merkezi olmasının yanında Necef, bilhassa bu mezhebe mensup ulemanın yerleştiği önemli bir ilim merkezi olarak da tanınmıştır²³. XIX. asrın ortalarına doğru buraya yerleşen

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Kahire 2003, VI, 66.

¹⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1989, s. 927; İlhan, “Atebât”, s. 49.

¹⁹ İlhan, “Atebât”, s. 49.

²⁰ Honigmann, “Karbalâ”, *EI*², IV, 638; Honigmann-Bosworth, “al-Nadja”, *EP*, VII, 860; Rudi Matthee, “The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab as Seen by the Safavids”, *International Journal of Turkish Studies*, Summer 2003, IX/I-II, 159.

²¹ Matthee, “The Safavid-Ottoman Frontier”, p. 167; Erkoçoğlu, “Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela, s. 297. Günümüz Türkiye'sinde yaşayan Caferîlerin bir kısmı arasında da bu inancın hâlâ devam ettiği bilinmektedir. Bk. Ali Albayrak, “Dini Gruplar Bağlamında Caferilik”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, XIII/II, 124.

²² Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995, s. 152.

²³ İlhan, “Atebât”, s. 50.

müçtehitlerden²⁴ biri Mirza Hasan Şîrâzî'dir. Şîrâzî, 1843'te Necef'e gelişinden kısa bir süre sonra buradaki tanınmış âlimler arasında temayüz ederek bölgedeki Şîîlerin merci-i taklîdi²⁵ haline geldi. Hatta devrinin müceddidi olarak tanındı. 1874'te Kerbelâ'yı ziyaret eden Şîrâzî, bir yıl sonra da Sâmerrâ'ya yerleşerek ömrünün sonuna kadar burada kaldı²⁶. Onun özellikle Sâmerrâ'daki faaliyetleri neticesinde Irak'ta Şîîlik hızlı bir şekilde yayılmıştır²⁷.

XIX. yüzyılın sonlarında Necef, Osmanlı idarî teşkilatında Bağdat vilayeti dâhilindeki Kerbelâ sancağına bağlı bir kazaydı²⁸. Cuinet'in verilerinden hareketle Necef ve diğer mukaddes şehirlerin Müslüman nüfusu aşağıdaki tabloda verilmiştir²⁹.

Tablo III

Şehir	Mezhep	Nüfus	Şehir	Mezhep	Nüfus
Necef	Sünnî	750	Kâzîmiyye	Sünnî	20.000
	Şîî	9.250		Şîî	5.000
	Toplam	10.000		Toplam	25.000
Kerbelâ	Sünnî	10.000	Sâmerrâ	Sünnî	12.960
	Şîî	54.700		Şîî	2.010
	Toplam	64.700		Toplam	14.970

Tablo III'te de görüldüğü gibi Necef kazasının toplam Müslüman nüfusu 10.000 kişidir. Bunun 750'si (% 7.5) Sünnî, 9.250'si (% 92.5) de Şîî'dir. Buradaki Şîî nüfusun bir kısmı İranlıdır³⁰.

İkinci önemli atebe olan Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) Kerbelâ'daki mezarı, Hz. Ali'nin türbesinden daha önce tanınmış ve

²⁴ Müçtehit, âyet ve hadislerden hüküm çıkarma, yeni hukukî ve dinî meseleleri halletme kudretine sahip olan bilgin demektir. Bk. Fikret Karaman vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara 2006, s. 485.

²⁵ Bu terim, İmâmîyye Şîası'nın çoğunluğu tarafından XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren benimsenen ve içtihat derecesine sahip yetkin âlime verilen unvanı ifade eder. Onlara göre, sıradan mümin, dinin ayrıntılı hükümleri ile yeni ortaya çıkan konularda, bu unvana sahip müçtehidî takip etmek zorundadır. Bk. Hamid Algar, "Merci-i Taklîd", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 172.

²⁶ Cengiz Kallek, "Hasan eş-Şîrâzî", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 354-355.

²⁷ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8.

²⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, II, 1327; VI, 4465-4466; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, Aralık 1990, LIV/211, 1256.

²⁹ Bk. Cuinet, *age*, s. 143, 199, 208.

³⁰ Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Ankara 2006, 159.

Kerbela olayını müteakiben ziyaret edilmeye başlanmıştır³¹. Türbenin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte Abbâsîlerin ilk zamanlarında Hz. Hüseyin'in türbesine saygı gösterildiği anlaşılmaktadır. Nitekim türbenin masraflarının karşılanabilmesi için Halife Mehdî'nin annesi Ümmü Mûsâ binti Mansûr tarafından bir vakıf kurulmuştur³². Bir başka Abbâsî halifesi Mütevekkil ise 236/850-51 yılında Şîa'ya düşmanlığından dolayı Hz. Hüseyin'in türbesi ile çevredeki evleri yıktırıp burasını ziraat alanına dönüştürmüştür. Ayrıca türbeyi ziyaret edenleri en ağır şekilde cezalandıracağını ilan etmiştir³³.

Büveyhîler döneminde Bağdat'ta ilk defa 963 yılında Hz. Hüseyin'in şehit edildiği 10 Muharrem anısına resmî bir tören yapılmıştır. Bu tarihte Büveyhî hükümdarı Muizzuddevle, halkın çarşı ve pazarları kapatarak matem merasimlerine katılmasını, özellikle kadınların siyah kıyafetler giyerek sokaklarda ağıtlar yakmasını emretmiştir³⁴. İbnü'l-Esîr, Şîîlerin artık sayıca çoğalmaları ve siyasî gücü de ellerinde bulundurmaları nedeniyle Sünnîlerin bu töreni engellemeye güç yetiremediklerini belirtmiştir³⁵.

Büveyhîlerin resmen uygulamaya koydukları aşûre matemî ile birlikte Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbelâ'nın önemi daha da artmıştır³⁶. Nitekim İbn Havkal 977 yılına doğru burada büyük bir türbenin varlığına dikkat çekmekte ve Hz. Hüseyin'in kabrinin pek çok kişi tarafından ziyaret edildiğini belirtmektedir³⁷. Büveyhîlerle birlikte Hz. Hüseyin'in kabri için daha çok meşhed tabiri kullanılmıştır³⁸. Hz. Hüseyin'in meşhedine olan ilgi, müteakip dönemlerde

³¹ Erkoçoğlu, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela, s. 285-287.

³² E. Honigmann, "Kerbela", *İA*, İstanbul 1977, VI, 580; Mustafa Öz, "Kerbela", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 271.

³³ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire ts, IX, 185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 108.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 279; Baş, "Âşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", s. 176; Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşûre, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları", s. 329-330.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 279.

³⁶ Erkoçoğlu, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela, s. 291.

³⁷ İbn Havkal, Ebû'l-Kâsim en-Nasîbî, *Kitâbu Süreti'l-Arz*, Beyrut 1992, s. 218.

³⁸ Erkoçoğlu, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela, s. 291.

de devam etmiştir. Örneğin, İbnü'l-Cevzî 529/1134-35 yılındaki olayları naklederken çok sayıda kişinin Hz. Ali ile Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret ettiğini belirterek bu şehirlerde Şiîliğin yayıldığına dikkat çekmiştir³⁹. 1326 yılında Hac görevini ifa ettikten sonra Kerbelâ'ya uğrayan meşhur gezgin İbn-i Battuta ise şehir halkının Şiî mezhebine bağlı olduğunu belirtmiştir⁴⁰.

Safevîlerin uygulamaya koyduğu siyaset de Şiîliğin yayılmasını hızlandırmıştır. Bu dönemde atebât şehirlerinin birer hac merkezine dönüştürülmesi, hac için gelenlerin bir kısmının buralara yerleşmesi⁴¹, İran'ın Şiî halkı ve kutsal mekânları kullanarak bölgedeki siyasî nüfuzunu arttırmaya çalışması⁴² ve Vehhâbîlerin 1801'de Kerbelâ'yı yağmalamaları⁴³ buradaki Şiî nüfusu takviye etmiştir.

Osmanlıların son dönemlerinde Kerbelâ, Bağdat vilayeti dâhilinde aynı adı taşıyan sancağın kaza merkeziydi⁴⁴. Tablo III'te de görüldüğü gibi kazanın toplam Müslüman nüfusu 64.700'dür. Bunun 10.000'i (% 15.46) Sünnî, 54.700'ü (% 84.54) de Şiî'dir. Buradaki Şiî nüfusun 41.000'i İran, 5000'i de Hindistan vatandaşıdır. Kazadaki Osmanlı tebaası olan Caferîlerin sayısı ise 8.700'dür⁴⁵.

Kâzımiyye'de bulunan atebe, yedinci imam Mûsâ el-Kâzım (ö. 183/799) ile dokuzuncu imam Muhammed et-Takî'nin (ö. 220/835) türbeleridir⁴⁶. 1508'de Bağdat'a giren Şâh İsmâîl, Mûsâ el-Kâzım'ın kabrinin üstüne bir kubbe yaptırmıştır⁴⁷. Yine onun başlattığı tamarat, Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamamlanmıştır. Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han (1796-97), kubbeyi

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 302.

⁴⁰ İbn-i Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*, çev. Muhammed Şerif Paşa, İstanbul, ts. s. 163.

⁴¹ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s. 154.

⁴² Dilek Kaya, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbelâ Sancağı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 48 vd.

⁴³ Honigmann, "Karbalâ", *EI*, IV, 638; Nakash, *agm*, s. 389; Kaya, *agt*, s. 46.

⁴⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, II, 1327, 3833; Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", s. 1256.

⁴⁵ Cuinet, *age*, s. 199.

⁴⁶ İlhan, "Atebât", s. 50.

⁴⁷ Kevserânî, *age*, s. 59.

altınla kaplatmış, 1870 yılında Irak'a ziyarete gelen Nâsırüddin Şah ise altın kaplamayı yeniletmiştir⁴⁸.

Kâzımıyye'nin, Irak'taki dört atebeden biri olması ve diğer ziyaret yerlerine giden yollar üzerinde stratejik bir noktada bulunması sebebiyle burada her sene 25-30.000 Şîî toplanıyordu⁴⁹. Osmanlılar, atebâta gelen ziyaretçileri, İran'ın kendi siyasî emelleri doğrultusunda etkilemesinden çekindiği için onların kutsal mekânlarda uzun süre kalmasına sıcak bakmıyordu. Bu sebeple hac dönemi ile Muharrem ayında Bağdat vilayetinde toplanan Şîîleri kısa sürede azaltmayı hedefliyordu⁵⁰. Mithat Paşa'nın (1869-1872) valiliği sırasında Kâzımıyye ile Bağdat arasına bir tramvay hattı yaptırması⁵¹ muhtemelen bu amaca matuftu.

XIX. yüzyılın sonlarında Kâzımıyye, Bağdat sancağına bağlı bir kazaydı⁵². Tablo III'te de görüldüğü gibi Cuinet'e göre, Kâzımıyye'de 20.000 Sünnî, 5.000 de Şîî olmak üzere toplam 25.000 kişi yaşamaktaydı⁵³. Ancak Şemseddin Sâmî, kaza nüfusunun ekserisi Şîî olmak üzere toplam 25.000 kişi olduğunu kaydetmiştir⁵⁴. Eğer Sâmî'nin verdiği bilgi doğruysa, Cuinet'in sehven Kâzımıyye kazasındaki Sünnîleri, Şîî; Şîîleri de Sünnî olarak kaydettiği söylenebilir. Necef ve Kerbelâ da olduğu gibi Kâzımıyye'deki Şîî nüfusun da bir kısmı İranlıydı⁵⁵.

Sâmerrâ'da bulunan atebe ise onuncu imam Ali el-Hâdî (ö. 254/868) ile on birinci imam Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) türbeleridir⁵⁶. Diğer atebât şehirleri gibi Sâmerrâ da, Şîî ulemanın yerleştiği önemli bir merkezdi. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Sâmerrâ'ya gelen Mirza Hasan Şîrâzî, burada yürüttüğü ilmî faaliyetlerin ya-

⁴⁸ M. Streck, "Kâzımeyn", *İA*, İstanbul 1977, VI, 525-526.

⁴⁹ Streck, "Kâzımeyn", s. 525.

⁵⁰ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s. 154.

⁵¹ M. Tayyib Gökbilgin, "Mithat Paşa", *İA*, İstanbul 1979, VIII, 274.

⁵² Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, II, 1327, 3811; Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", s. 1255.

⁵³ Cuinet, *age*, s. 143.

⁵⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, V, 3812.

⁵⁵ Cengiz Eroğlu vd., Orhan, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Ankara 2006, s. 159.

⁵⁶ İlhan, "Atebât", s. 50.

nında Irak'taki Şîî nüfusun dinamizm kazanmasında da etkili olmuştur⁵⁷.

İncelenen dönemde Sâmerî, Bağdat sancağına bağlı ve aynı adı taşıyan kazanın merkezi olan küçük bir kasabaydı⁵⁸. Tablo III'te de görüldüğü gibi kazanın toplam Müslüman nüfusu 14.970'dir. Bunun 12.960'ı (% 86.57) Sünnî, 2.010'u (% 13.43) da Şîî'dir. Kasaba merkezinde ise 2.475 Müslüman yaşamaktaydı. Bunun 475'i (% 19.19) Sünnî, 2.000'i (% 80.81) de Caferî'dir⁵⁹. Kazadaki toplam 2.010 Şîî nüfusun 2.000'i kasaba merkezinde bulunmaktaydı. Diğer mukaddes şehirlerde olduğu gibi Sâmerî'daki Şîîlerin de bir kısmı İran vatandaşıydı⁶⁰.

Bu verilere göre, XIX. yüzyılın sonlarında Bağdat vilayetindeki atebât adı verilen ziyaret yerlerinin bulunduğu Necef, Kerbelâ, Kâzîmiyye kazaları ile Sâmerî kasabasındaki Müslüman nüfusun tamamına yakını Şîî'dir. Sâmerî kazası genelinde ise aynı oranda Sünnîler çoğunluktadır. Mukaddes mekânların yer aldığı şehirlerdeki Şîî nüfusun büyük bir kısmı İranlıdır.

1.2. Basra

Osmanlı idaresindeki Irak'ta 1890'lı yıllarda Caferî nüfusun yoğun yaşadığı bir diğer vilayet de Basra'dır. Buranın nüfusuna dair veriler de farklılık göstermektedir. Örneğin, Şemseddin Sâmî, Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmadan toplam nüfusu 150.000 olarak vermiştir. Ayrıca halkın ekserisinin Şîî, geri kalanının da Sünnî olduğunu belirtmiştir⁶¹.

Ali Cevad'a göre, Basra vilayetinin nüfusu, büyük bir kısmı göçebe hayat yaşayan aşiret ve kabilelerden ibaret olmak üzere 200.000'in biraz üzerindedir. Halk arasında Arapça konuşulur. Mezhepleri ise Şâfiî, Hanbelî, Mâlikî ve Hanefî'dir⁶². Aynı müellif,

⁵⁷ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8; Ayrıca bk. İsmail Safa Üstün, "The Hopeless Struggle of the Ottomans Against the Spread of Shi'a in the 19th Century Province of Baghdad", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, XXXIII/II, 79.

⁵⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 2509.

⁵⁹ Cuinet, *age*, s. 131-132.

⁶⁰ Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salmelerinde Bağdat*, s. 159.

⁶¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, II, 1315-1316.

⁶² Ali Cevad, *age*, s. 175.

Bağdat vilayetindeki Müslüman nüfusun ekseriyetini Hanefî ve Şâfiîlerin oluşturduğunu, geri kalanının da Caferî olduğunu belirtirken⁶³, Basra'daki Sünnî mezhepleri zikredip Şîîlere dair hiçbir bilgi vermemesi ilginçtir.

Ali Tevfik, Basra vilayetindeki nüfusunun tahminen 300.000 civarında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu sayıya aşiretlerin dâhil olmadığı kaydını da düşmüştür⁶⁴. 1867'de Güney Irak kırsalındaki nüfusun % 50'sini göçebe unsurların oluşturduğu tahmin edilmektedir. 1905'te ise bu oran % 19'dur⁶⁵. Bu da vilayetin gerçek nüfusunun daha fazla olduğunu göstermektedir. Nitekim devrin Osmanlı coğrafyacılarından Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Basra vilayet nüfusunun aşiretlerle birlikte 950.000 civarında olduğunu kaydetmiştir⁶⁶. Aynı şekilde Cuinet de vilayetin toplam nüfususunu 950.000 olarak vermiştir⁶⁷. Cuinet'in verilerini söyle tablolaştırmak mümkündür.

Tablo IV

Din ve Mezhep		Nüfus
Müslüman	Sünnî	276.500
	Şîî	663.150
	Toplam	939.650
Gayrimüslim	Hıristiyan	5.850
	Yahudi	4.500
	Toplam	10.350
Genel Toplam		950.000

Tablo IV'te de görüldüğü gibi Basra vilayetinde 10.350 (% 1.1) gayrimüslim, 939.650 (% 98.9) de Müslüman olmak üzere toplam 950.000 kişi yaşamaktaydı. Müslüman nüfusun 276.500'ü (% 29.4) Sünnî, 663.150'si (% 70.6) de Şîî'dir.

Cengiz Eroğlu, Osmanlı vilayet sâlnâmelerine dayanarak Basra halkının yaklaşık % 30'unun Sünnî, % 50'sinin Şîî, geri kalanının da Hıristiyan ve Musevî olduğunu belirtmiştir⁶⁸. Cuinet ile Eroğlu'nun Basra'daki Sünnî nüfus oranına dair verileri örtüşürken, Şîî

⁶³ Ali Cevad, *age*, s. 183.

⁶⁴ Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul 1318, s. 334.

⁶⁵ Nakash, *agm*, s. 393.

⁶⁶ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmâniye Ceb Atlası*, İstanbul 1323, s. 230.

⁶⁷ Cuinet, *age*, s. 220-221.

⁶⁸ Bk. Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Ankara 2005, s. 99.

ve gayrimüslim nüfus hakkında kaydettikleri bilgilerde ciddi bir fark görülmektedir.

Basra vilayeti, Basra, Amâre, Müntefik ve Necid olmak üzere dört sancağa ayrılmıştır⁶⁹. Bu sancaklarda yaşayan Şîî ve Sünnî nüfus aşağıdaki tabloda verilmiştir⁷⁰.

Tablo V

Sancak	Mezhep	Nüfus	Sancak	Mezhep	Nüfus
Basra	Sünnî	91.200	Müntefik	Sünnî	9.150
	Şîî	204.500		Şîî	237.750
	Toplam	295.700		Toplam	246.900
Amâre	Sünnî	6.050	Necid	Sünnî	225.060
	Şîî	141.000		Şîî	24.950
	Toplam	147.050		Toplam	250.010

Tablo V'te de görüldüğü üzere Basra sancağında 91.200 (% 30.84) Sünnî, 204.500 (% 69.16) de Şîî olmak üzere toplam 295.700 Müslüman yaşamaktaydı. Amâre sancağında 6.050 (% 4.11) Sünnî, 141.000 (% 95.89) de Caferî olmak üzere toplam 147.050 Müslüman bulunmaktaydı. Müntefik sancağındaki 246.900 Müslüman nüfusun 9.150'si (% 3.71) Sünnî, 237.750'si (% 96.29) de Şîî'dir. Necid sancağında ise 225.060 (% 90.02) Sünnî, 24.950 (% 9.98) de Şîî olmak üzere toplam 250.010⁷¹ Müslüman vardı.

Bu verilere göre, Basra vilayetinde Caferî nüfusun en yoğun yaşadığı yerler Amâre ve Müntefik sancaklarıdır. Daha sonra da Basra merkez sancağı gelmektedir. Vilayet genelinde Şîîlerin en az bulunduğu yer ise Necid sancağıdır. Bu bölgedeki Şîî nüfus % 10'un altındadır.

1.3. Musul

Son dönem Osmanlı idaresindeki Irak'ın diğer bir vilayeti de Musul'dur. Musul'un nüfusuna dair veriler de farklılık göstermektedir. Şemseddin Sâmî'ye göre, vilayetin toplam nüfusu 300.280'dir. Bunun 51.900'ü (% 17.28) gayrimüslim, 248.380'i (% 82.72) de Müs-

⁶⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, II, 1316.

⁷⁰ Cuinet, *age*, s. 221.

⁷¹ Cuinet, sehven toplam nüfusu 250.000 olarak vermiştir. Bk. Cuinet, *age*, s. 221.

lümandır⁷². Cuinet ile Ali Cevad da Sâmi ile aynı rakamları vermişlerdir⁷³.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Musul vilayet nüfusunu 351.200 olarak kaydetmiştir⁷⁴. 1325/1908 Musul sâlnâmesine göre şehir nüfusu 68.883, sancak nüfusu da 193.848'dir. Aynı sâlnâmede verilerin erkek nüfustan ibaret olduğu, bir o kadar da kadın bulunduğu kaydı düşülmüştür⁷⁵. Yine Kerkük kazasındaki 27.405 kişi erkek nüfusu göstermektedir⁷⁶. Musul sâlnâmesi ile ondan kısa süre önce neşredilen muasır kaynakların verdiği rakamlar birbirine çok yakındır. Örneğin, Cuinet'e göre, Musul kazasında 61.000, sancakta ise 159.680 kişi yaşamaktadır. Kerkük kazasının nüfusu ise 30.000'dir⁷⁷. Kısa aralıklara ait verilerin birbirine yakın olması, zikredilen kaynakların kaydettiği rakamların da erkek nüfusu gösterdiğini akla getirmektedir. Bu durumda Musul vilayetinin nüfusu çok daha fazladır. Nitekim Ali Tevfik, vilayet nüfusunun takriben 500.000 civarında olduğunu belirtmiştir⁷⁸.

Bağdat ile Basra vilayetlerindeki Sünnî ve Şîî nüfus hakkında ayrıntılı bilgiler veren Cuinet, Musul vilayetinde mezhep ayrımı yapmamıştır. Ancak bu, Musul'da hiç Caferî olmadığını göstermez. Nitekim Süleyman Hüsnü Efendi tarafından hazırlanıp II. Abdülhamid'e sunulan 7 Nisan 1892 tarihli layihada, vilayet nüfusunun çoğunluğunu Sünnîlerin, geri kalan kısmını da Caferîlerin oluşturduğunu ifade edilmiştir⁷⁹. Cuinet de eserinin devamında Kefri kasabasındaki 6.448 kişinin Şîî olduğunu belirtmiştir⁸⁰. Telafer ve Musul'un doğusundaki köylerle Kerkük civarında meskûn Türkler

⁷² Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, VI, 4480, 4483.

⁷³ Cuinet, *age*, s. 764-756; Ali Cevad, *age*, s. 788.

⁷⁴ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *age*, s. 220-221.

⁷⁵ Bk. *Musul Vilayeti Sâlnâmesi* 1325, s. 130.

⁷⁶ Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ankara 2005, s. 50.

⁷⁷ Cuinet, *age*, s. 816, 820, 851.

⁷⁸ Ali Tevfik, *age*, s. 348.

⁷⁹ Halil İbrahim Görür, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2009, s. 74.

⁸⁰ Cuinet, *age*, s. 865.

arasında da Şiîliği benimseyenlerin olduğu bilinmektedir⁸¹. Yine Musul civarındaki Hadidi adlı Arap aşireti Caferî'dir⁸². Ayrıca Şebeklerle Kâkâîleri genel olarak Şiî İslam inancı içerisinde değerlendirilenler de vardır⁸³.

Bu bilgiler, Musul'daki Caferîlerin nerelerde yoğunlaştığı konusunda genel bir fikir vermekle birlikte vilayetteki Şiîlerin tamamının sayısını tespit edecek verileri sağlamaktan uzaktır. Bu nedenle Kefri kasabası dışındaki Caferîlerin sayısı tespit edilememiştir. Ancak tespit edilemeyen Şiîlerin, Irak'ın genel nüfus oranını etkileyecek kadar bir yekûn oluşturmadığı da söylenebilir.

İncelenen dönemde Irak'ta Şiî nüfus yoğunluğunun görüldüğü bölgelerde halkın büyük bir kısmı aşiret ve kabilelerden müteşekkildi. Örneğin, Basra vilayetinin Amâre sancağındaki 141.000 Şiî'nin, 138.400'ünü; Müntefik sancağındaki 237.750 Caferî nüfusun 137.000'ini; Necid sancağındaki 24.950 Şiî'nin de 19.950'sini muhtelif kabile mensupları oluşturmaktaydı⁸⁴. Bu üç sancaktaki toplam Caferî nüfusun % 73.16'sı çeşitli aşiret ve kabilelerden meydana gelmekteydi. Yine Bağdat vilayetindeki Şiîlerin büyük bir kısmını Hille, Kerbelâ, Sâmerrâ ve çevredeki diğer şehirlerde yaşayan Arap kabileleri ile aşiretler oluşturmaktaydı⁸⁵.

İsmi bölgedeki sancağa nispet edilen Müntefik kabilesi, Ebû Muhammed ve Benî Lâm gibi diğer kabilelerle birlikte hareket etmek suretiyle XIX. yüzyılın ortalarında önemli bir siyasî güç haline geldi⁸⁶. Bu asrın ikinci yarısında söz konusu kabileler, Osmanlı idaresine karşı bir dizi isyan faaliyetine giriştiler. Bunun

⁸¹ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 337.

⁸² Sabriye Deliceoğlu, *Kuzey Irak'taki Etnik ve Dinî Gruplar ve Bölge Politikalarındaki Etkileri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 74.

⁸³ Ahmet Taşğın, *Irak'ta Bektaşî Topluluğu Şebekler*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2009, LII, 133; Deliceoğlu, *agt*, s. 88-89.

⁸⁴ Cuinet, *age*, s. 221.

⁸⁵ BOA, Y. PRK. MF, Dosya No: 2, Gömlek No: 36; Kerbelâ'daki kabile ve aşiretlerin mezhepleri için bk. Kaya, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbelâ Sancağı*, s. 39.

⁸⁶ Mehmet Ali Kapan, "Müntefik", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 27.

üzerine hükümet otoritesinin sağlanması için Nâsriyye, Sûku'-Ş-Şuyûh, Amâre ve Zübeyr'i de içine alan yirmiden fazla şehir kuru-larak söz konusu kabileler buralara yerleştirildi⁸⁷.

Eskiden beri kendi liderlerinin idaresi altında bağımsız hareket eden ve daha çok hayvancılıkla uğraşan göçebe kabile ve aşiretlerin iskâna tabi tutulması, onlar arasında Şîîliğin yayılmasına ivme kazandırmıştır. Nitekim Sünnî Irak kabilelerinin Şîîliğe dönüşüm sebeplerini tahlil eden Nakash, en çok iskân konusu üzerinde durmuştur. Ona göre, kabilelerin göçebe hayattan ziraî faaliyetlere geçişi, onları yöneten şeyhlerin politik ve askerî bakımdan güç kaybetmesine ve kabile yapısının parçalanmasına sebep olmuştur. Bozulan kabile yapısında şeyhlerin nüfuz kaybıyla ortaya çıkan otorite boşluğunu seyyidler iyi değerlendirmiştir. Yerleşik kabileler içinde dinî ve idarî fonksiyonları icra etmeye başlayan seyyidlerin teşvikiyle kabile üyeleri arasında Şîîliğin yayılması hızlanmıştır. Bundan dolayı Nakash, XX. yüzyılın başlarında Irak'ta Caferîliğin sadece yerleşik kabileler arasında yayıldığına, kırsal kesimlerde yaşayan göçebe aşiretlerde Şîîliğin hiçbir izine rastlanmadığına dikkat çekmiştir⁸⁸.

9 Haziran 1892 tarihli bir belge de bu tespiti destekler niteliktedir. Söz konusu kayıta Hille, Kerbelâ, Sâmerrâ ve çevredeki diğer şehirlerde yaşayan Arap kabileleri ile aşiretlerin büyük bir kısmının on sene öncesine kadar Hanefî mezhebine mensup olduğu belirtilmiştir. Aynı belgenin devamında, Acem ahundların⁸⁹ teşvikiyle bölgede Şîîliğin hızlı bir şekilde yayıldığı bilgisine de yer verilmiştir. Söz konusu belgede on yıl öncesine kadar Sünnî olarak yaşamlarını sürdüren Arap kabileleri ile aşiretlerden Caferîliğe

⁸⁷ Nakash, agm, s. 392-393.

⁸⁸ Nakash, agm, s. 388-393.

⁸⁹ Ahund, İran ve Türkistan'da din âlimlerine verilen ve menşei tam olarak bilinmeyen bir sıfattır. Ahund, Safevîler devrinde bilhassa hikmet ilmi ile uğraşan âlimlere verilen yüceltici bir sıfat olmuştur. Bu kelime, Kaçarlar zamanında aynı manayı taşıyan molla unvanıyla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Molla kelimesinde olduğu gibi ahund sıfatı da XX. yüzyıldan itibaren giderek özelliğini kaybetmiş ve yüksek ulemeden ziyade çocuk eğitimi ile meşgul olan alelade hocalara verilen bir sıfat haline gelmiştir. Bk. Hamid Algar, "Ahund", *DİA*, İstanbul 1989, II, 185.

geçenler “şehrîler” ifadesiyle sınırlandırılmıştır⁹⁰. Şehrîler, şehirde yaşayanlar demektir. Bu kayıt ile kısa süre içerisinde kitlesel olarak Şîliği benimseyenlerin, şehirlere iskân edilen Arap kabileleri ve aşiretlerle sınırlı kaldığına, kırsal kesimlerdeki göçebeler arasında böyle bir dönüşümün yaşanmadığına işaret edilmiştir.

İskâna tabi tutulan kabile ve aşiretlerin cehalet içerisinde yaşamlarını sürdürmeleri de onlar arasında Şîliğin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Osmanlı idaresi, onları yakın bir dönemde şehirlere yerleştirmiş olsa da henüz söz konusu toplulukları şehirli olmanın gerektirdiği bilgi ve medeniyet seviyesine ulaştıracak bir adım atabilmiş değildi. 1890’lı yıllarda Şîliğin hızla yayıldığı bölgelerde Sünnî eğitim faaliyetleri oldukça yetersizdi. Örneğin, Kerbelâ’daki dokuz medreseden sadece biri Sünnîlere aitti⁹¹. Basra vilayeti genelinde ise 1900 yılına kadar Sünnî eğitimin verileceği medrese yoktu⁹². Bundan dolayı iskân edilen kabile ve aşiretlerden Şîliği benimseyenler, incelenen belgelerin birinde “cehâlet-i dîniyye içerisinde hayatlarını devam ettiren vahşî kavimler”⁹³ ifadesiyle tanımlanmıştır.

Sünnî eğitim müesseselerinin yok denecek kadar az olduğu bu dönemde atebât şehirleri, Şîî eğitim faaliyetleri bakımından çok güçlüydü. 1890’lı yılların başında bu şehirlerdeki Sünnî medreselerde hoca ve talebe bulunmazken, Mirza Hasan Şîrâzî’nin Sâmerrâ’da kurduğu iki medreseden yaklaşık beş yüz ahund yetiştirmişti⁹⁴. İncelenen belgelerde de sık sık Nəcəf, Kerbelâ ve Kâzîmiyye’de Caferî mezhebine mensup ahali tarafından yaptırılan medreselerden bahsedilmektedir. Yerel yöneticilerle merkezî otorite arasındaki yazışmaları ihtiva eden bu kayıtlarda, atebât medre-

⁹⁰ BOA, Y. PRK. MF, Dosya No: 2, Gömlek No: 36.

⁹¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, V, 3832-3833.

⁹² *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif* (1317), s. 1057.

⁹³ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8.

⁹⁴ Üstün, “The Hopeless Struggle of the Ottomans Against the Spread of Shi’a”, s. 79-80; Faruk Yaslıçimen, *Sunnism Versus Shi’ism? Rise of the Shi’i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq*, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 80, 114.

selerinin pek çoğunun ruhsatsız olarak eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürdüğüne dikkat çekilmiştir⁹⁵.

Dünyanın her tarafındaki Şîîlerden toplanan paralar, bu medreselerdeki müçtehitlerin tasarrufuna sunulmuştur. Onlar da mezheplerini yaymak için çok sayıda molla⁹⁶ ve ahund yetiştirmiştir. Söz konusu dönemde iskâna tabi tutulan aşiret ve kabilelerin eskiden beri alışkın oldukları kabilevî hayatın alt üst edilmesine çermeleri ve bunların hâlâ dinî cehalet içerisinde yaşamlarını sürdürmeleri, Şîî ulemanın tahriklerine önemli bir ortam hazırlamıştır. Bu süreçte geniş maddî imkânlarla desteklenen Şîî âlimler, Osmanlı yönetimi ile problem yaşayan aşiret ve kabilelerin dinî cehaletinden istifade ederek bu mezhebin yayılmasını sağlamışlardır⁹⁷.

Irak'taki Sünnî kabilelerin kitlesel olarak Şîîleştirilmesinin ardından 1890'lı yıllarda özellikle Bağdat ve Basra vilayetlerinin demografik yapısı Caferîler lehine değişmiştir. Bu dönemde Irak'ın toplam nüfusu 2.300.000 civarındadır. Bunun 1.150.098'i Şîî'dir. Caferîlerin genel nüfusa oranı % 50'dir. Bu oran 1919'da % 53'e, 1932'de ise % 56'ya kadar çıkmıştır⁹⁸. Şîî nüfusun önemli bir kısmını şehirlere yerleştirilen aşiret ve kabileler oluşturmaktadır. İskâna tabi tutulan kabile ve aşiretlerin şehir hayatına adapte olamamaları ve özellikle de mezhepler arasındaki farklılıkları ayırt edebilecek

⁹⁵ BOA, BEO, Dosya No: 1500, Gömlek No: 112494; BOA, BEO, Dosya No: 2223, Gömlek No: 166666; BOA, DH. MKT, Dosya No: 775, Gömlek No: 62; BOA, DH. MKT, Dosya No: 2306, Gömlek No: 59; BOA, DH. MKT, Dosya No: 2332, Gömlek No: 91.

⁹⁶ Molla, bazı İslam toplumlarında tanınmış din âlimlerine veya belirli seviyede öğrenim görmüş kişilere verilen bir unvandır. Safevîler devrinde Molla Sadra diye bilinen Sadreddîn-i Şîrâzî, baba-oğul Molla Meclisî'ler gibi çok sayıda âlim, ilmî bir liyakat ifade eden molla unvanı ile anılmıştır. Bu durum Kaçarlar döneminde de devam etmiştir. Ahund Molla Kâzım Horasânî örneğinde görüldüğü gibi başına bazen "ahund" kelimesi de getirilmiştir. Bu kullanım, belirtilen kişinin ilmî seviyesinin yüksekliğini göstermektedir. Molla kelimesi, XX. yüzyılda itibarını kaybetmiş ve günümüz İran'ında genellikle ilmîne güvenilmeyen din âlimlerini aşağılamak için kullanılır olmuştur. Bk. Hamid Algar, "Molla", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 238-239.

⁹⁷ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8.

⁹⁸ Nakash, agm, s. 387; Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, New York 2006, s. 99.

dinî bilgidен yoksun bulunmaları, onları Şîî ulemanın tahriklerine açık hale getirmiştir.

2. Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri

Caferîler, mezhep farklılığından dolayı Sünnî İslam'ın temsilcisi olan Osmanlı idaresinde herhangi bir ayrıma tabi tutulmamışlardır. Onların rahat bir ortamda yaşamlarını sürdürebilmeleri için hem yerel yöneticiler hem de merkezî otorite gereken ihtimamı göstermiştir. Osmanlı yönetiminin, Caferîlere sağladığı huzur ve güven ortamı bizzat kendileri tarafından da beyan edilmiştir. Nitekim Bağdat vilayetinin Sâmerâ kasabası Şîîlerinden 59 kişinin imzası ile 27 Haziran 1894'te merkeze çekilen telgraf metninde şöyle denilmektedir:

“Mezhepdaşlarımız olan Şîîler ile bir iki seneye gelinceye kadar sâye-i adâlet vâye-i hazret-i hilâfetpenâhîde kemâl-i huzûr ve râhatla imrâr-ı evkat itmekde ve kâffe-i umûr ve muâmelâtda ehl-i sünnet ile müsâvî tutularak ve ed'ıye-ı mefrûza-i hazret-i zıllullahiye muvâzabetle mâl ve cân ve ırzları her bir tecâvüz ve teâdîden masûn bulunmakta iken...”⁹⁹

Bu ifadeler, Osmanlı idaresindeki Şîîlerin uzun bir süre huzur içinde yaşadıklarını, onların can, mal ve ırzlarının teminat altına alındığını, Sünnîlerle eşit tutularak kendilerine adaletle muamele edildiğini belgelemektedir. Ancak söz konusu kayıta geçen “bir iki seneye gelinceye kadar” ibaresi, 1890'lı yıllarda Irak'taki istikrarın bozulmaya başladığını göstermektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi XIX. yüzyılın sonlarına doğru Irak'ta Şîîlik hızlı bir şekilde yayılmıştır. Demografik yapının Caferîler lehine değişmesine paralel olarak bölgedeki huzur ortamı da bozulmuştur. İncelenen arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, hem Şîîliğin yayılmasında hem de istikrarın bozulmasında, atebâtta ve özellikle de Sâmerâ'da bulunan Caferî uleması aktif rol oynamıştır¹⁰⁰. Bölgedeki Şîî âlimlerin, adeta birer ruhanî hükümdar

⁹⁹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 252, Gömlek No: 27.

¹⁰⁰ BOA, Y. A. HUS, Dosya No: 196, Gömlek No: 1; BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8.

mesabesinde görülmeleri ve İran Şahı'ndan daha etkili olmaları, onların bu konudaki cesaretlerini arttırmıştır¹⁰¹.

Sâmerrâ'daki huzur ortamının bozulmasında aktif rol oynayan Şîî ulemanın başında Müçtehit Mirza Hasan Şîrâzî gelmektedir. Onun 1875'te şehre intikalinin ardından hem Şîîliğin hızlı bir şekilde yayıldığına hem de Sünnîlerle Caferîler arasında kutuplaşmaların yaşandığına şahit olunmuştur. Nitekim 15 Mayıs 1895 tarihli bir belgeye göre Şîrâzî, dünyanın her tarafındaki Şîîlerden toplanan paralarla mezhebini yaymak için Sâmerrâ'da pek çok molla yetiştirmiştir. Müçtehit, geniş maddî imkânlarla desteklediği mollaları, dinî cehalet içerisinde yaşamlarını sürdüren kabile ve aşiretler arasına sevk etmiştir. Söz konusu kabile ve aşiretlerin dinî cehaletinden istifade eden mollalar, Sünnîler aleyhine yürüttükleri yoğun tahrik faaliyetleriyle bölgede Şîîliğin yayılmasını sağlamışlardır¹⁰².

Sâmerrâ'da ikamet eden Mirza Mehmet Ali ise şehrin Sünnî müftüsü İbrahim Efendi ile kıyasıya bir rekabete girişmiş ve onun hakkında mesnetsiz iddialar gündeme getirerek bölgedeki Caferîleri, Sünnîlere karşı kışkırtmıştır¹⁰³.

Caferî toplumunu tahrik faaliyetleri sırasında kullanılan materyallerin başında, Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından Şîa'ya karşı yazılan reddiye türü eserler gelmektedir. Nitekim 7 Şubat 1887 tarihli bir belgede, Bağdat'taki Caferîler tarafından önceden verilen bir şikâyet dilekçesine atıf yapılmıştır. Söz konusu dilekçede, daha önce Kerbelâ'da kadı naipliği yapan Şakir Efendi'nin, Şîîler aleyhine bir risale yayımladığı belirtilmiştir. Bu risaleden dolayı Sünnîlerin, Caferîlere düşman olduğu ifade edilerek merkezî idareden adaletin sağlanması talep edilmiştir¹⁰⁴.

¹⁰¹ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8; Deringil, agm, s. 53; Gökhan Çetinsaya, "Osmanlı Irak'ında Şîî-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Devlet'inde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, s. 139; Gökhan Bolat, "II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909) Türk-İran İlişkileri", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Kayseri 2011, II, 151.

¹⁰² BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8.

¹⁰³ BOA, Y. A. HUS, Dosya No: 196, Gömlek No: 1.

¹⁰⁴ BOA, DH. MKT, Dosya No: 1398, Gömlek No: 21.

21 Mart 1888 tarihli bir başka belgede, bu konuya dair detaylı bilgilere yer verilmiştir. Buna göre, Şakir Efendi'nin bastırıldığı risaleden dolayı Bağdat'taki Sünnîlerin, Caferîlere düşman olduğu yönündeki şikâyet, Şeyhülislama havale edilmiştir. Fetva makamı da söz konusu risale hakkında bir inceleme yaptırmıştır. Yapılan tahkikata göre, Şakir Efendi tarafından yayımlanan risale, Caferîler aleyhine yazılmış bir eser olmayıp Lahor'dan fetva isteyen bir kişinin sorusuna Irak ulemasının verdiği cevaplardan ibarettir. Söz konusu risalenin "cevâb-ı savâb olmak üzere metânet-i lâyika ile kaleme alınmış" ifadesiyle değerlendirilmesi, sırf mezhep farklılığı sebebiyle telif edilmiş alelade bir eser olmadığını göstermektedir. Bu risale, kendilerini Şîî olarak tanıtan bir fırkanın, ashâb-ı kirâm ve özellikle de ilk üç halifenin irtidat ve küfürlerini dile getiren itikatlarının reddini ihtiva etmektedir. Eserde, söz konusu fırkaya asla hakaret edilmediği de belirtilmiştir. Ayrıca Caferîlerin hoşuna gitmeyen herhangi bir muamele ile karşılaşp karşılaşmadıklarının yerel yöneticiler tarafından araştırılması ve her sınıf tebaa hakkında icra kılınan adaletin onlara da sağlanması gerektiğine vurgu yapılmıştır¹⁰⁵.

Şîîlerin şikâyetine konu olan eserin adı *el-Ecvibetü'l-İrâkiyye ale'l-Esileti'l-Lâhûriyye*'dir. Bu risale, Bağdat müftüsü Şihâbüddîn Mahmûd Âlûsî tarafından 1838 yılında yazılmıştır. Eser ilk defa Bağdat'ta müellifin oğlu Ahmet Şakir Efendi tarafından 1301/1884'te basılmıştır¹⁰⁶. 7 Şubat 1887 tarihli bir belgede, Caferîlerin daha önce bu kitaptan şikâyet ettiklerinden bahsedilmesi, söz konusu risalenin yayımlanmasıyla birlikte Caferî toplumunu, Sünnîlere karşı tahrik aracı haline getirildiğini göstermektedir.

Âlûsî, bu eserinde Hindistan'da ortaya çıkan ve sahabeyle sebbeden bir grup hakkında Lahorluların kendisine yönelttikleri

¹⁰⁵ BOA, DH. MKT, Dosya No: 1495, Gömlek No: 111.

¹⁰⁶ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *el-Ecvibetü'l-İrâkiyye ale'l-Esileti'l-Lâhûriyye*, Bağdat 1301, s. 1, 65. Ayrıca eserin yazma nüshaları ile daha sonraki baskıları için bk. Muhammed Eroğlu, "Âlûsî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 551; Alican Dağdeviren, "Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, Hayatı, Eserleri ve Tefsiri Rûhu'l-Meânî", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, III, 375, 146. dipnot; Münir Hasan, *Âlûsî'nin Şîa'ya Karşı Reddiyesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s. 39.

soruları cevaplandırmıştır. Söz konusu risalenin asıl telif sebebi budur. Müellif, eserinde öncelikle sahabeye sebb ve lanet etmenin caiz olmayacağı üzerinde durmuş ve bu konuda Kur'an ve sünnetten deliller getirmiştir. Ardından da Şîa'nın bir kısmının bu husustaki nassı gizleyerek sahabenin pek çoğuna hakareti caiz gören inanç ve düşüncelerini reddetmiştir. Ayrıca Şîa'nın, Hz. Selman gibi mevaliden olan sahabîlerin iman etmeden önceki dönemlerine sebbetmeyi dahi caiz görmezken, diğer pek çok sahabenin Müslüman hallerine sebbetmelerindeki çelişkiye dikkat çekmiştir¹⁰⁷.

Müellif, bu risalede, sahabeye sebbin hükmünü ele aldığı için doğal olarak Şîa'nın sahabeye karşı takındığı tavrı tenkit etmiştir. Bu kapsamda pek çok sahabeyi küfür ve dalâletle suçlayanlara mukabelede bulunmuştur. Ancak Şîa'nın, sahabeye hakaret etmek için kullandığı "sebb", "şetm" ve "la'n" gibi oldukça ağır ifadeleri, muhataplarına karşı kullanmamıştır.

Hem meşihat makamının raporunda hem de kitabın giriş kısmında belirtildiği gibi bu eser, Lahor'da ortaya çıkan ve sahabeye sebbeden bir grup hakkında müellife sorulan sorular üzerine telif edilmiştir¹⁰⁸. Buna rağmen Bağdat'taki Caferîler, söz konusu risalenin kendileri aleyhine telif edildiğini ve bu kitaptan dolayı Sünnîlerin, Şîilere düşman olduğunu iddia etmişlerdir¹⁰⁹. Bu da Caferîler tarafından şikâyet konusu edilen eserin muhtevasının çarpıtılarak bölgedeki Şîî toplumunu, Sünnîlere karşı tahrik etmek için kullanıldığını göstermektedir.

Şakir Efendi'nin yayımladığı reddiye içerikli risalenin yanında, Irak'taki diğer Sünnî ulema ve ümeranın konuşmalarının da Caferî toplumunu tahrik aracı haline getirildiği görülmektedir. Nitekim 23 Mayıs 1886 tarihinde Tahran'dan İstanbul'a çekilen telgrafta Sâmerâ naibi, müftüsü, belediye reisi ve bunlarla aynı fikirde olan birkaç kişinin, şehirde oturan İran vatandaşı bazı ulema ve talebeyi tahkir ettiklerinden şikâyet edilmiştir. Belde naibinin minberden, Caferî mezhebini tezyif ederek onların mallarının

¹⁰⁷ Âlûsî, *age*, s. 4, 5, 44-51.

¹⁰⁸ BOA, DH. MKT, Dosya No: 1495, Gömlek No: 111; Âlûsî, *age*, s. 4-5.

¹⁰⁹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 1495, Gömlek No: 111.

helal olduğuna hükmettiği iddiasına da yer verilmiştir. Ayrıca durumun Bağdat vilayetine bildirilmesine rağmen, valinin bu işe gereken ehemmiyeti vermediğinden yakınılmıştır. Telgrafın devamında iki devlet arasındaki iyi ilişkilerin geliştirilmesinin arzulandığı bir dönemde, Sâmerrâ naibi ve müftüsünün herkesin gözü önünde Caferî mezhebine dil uzatmasının iki millet arasında düşmanlığa yol açacağı uyarısında bulunulmuştur. Bu bağlamda olayın birinci dereceden sorumlularının Sâmerrâ'dan sürülmesi ve onlara yardım eden kişilerin de çeşitli cezalara çarptırılması talep edilmiştir¹¹⁰.

29 Ağustos 1886 tarihinde altıncı ordu komutanı Hidayet Paşa'dan gelen telgrafta ise Sâmerrâ müftüsünün, Caferîlere hakaret ettiğine dair şikâyeti araştırmak üzere güvenilir bir zabitin görevlendirildiği bildirilmiştir. Yapılan tahkikat sırasında Şiîler, müftünün Caferîleri tahkir ettiğiyle ilgili iddianın halk arasında ağızdan ağza yayıldığını söylemişlerdir. Ancak hem Sâmerrâ'daki Şiîler hem de İran konsolosu, müftü hakkındaki suçlamaya şahit gösterememiştir. Sünnîler ise söz konusu iddiayı tekzip etmişlerdir¹¹¹. Oysa Tahran'dan gelen telgrafta, Sâmerrâ naibi ve müftüsünün, Caferî mezhebi aleyhindeki sözlerini herkesin gözü önünde söyledikleri iddia edilmişti¹¹².

Altıncı ordudan gelen telgrafa göre, Sâmerrâ'da ikamet eden Mirza Mehmet Ali, adliyede mahkûm olan oğlunun kurtarılmasını müftüden rica etmiştir. Müftü ise adli makamlarca verilen hükme bir şey yapamayacağını söylemiştir. Bunun üzerine müftünün, Caferîleri tahkir ettiğine dair şayia yayılmıştır. Müftü hakkındaki iddia, Şiîler arasında dilden dile dolaşmasına rağmen onun hakaret içerikli sözlerini bizzat kendi ağzından işiten herhangi bir kişiye rastlanmamıştır. Esas mesele ise Mirza Mehmet Ali'nin müftüye olan kin ve garazından kaynaklanmıştır¹¹³.

¹¹⁰ BOA, Y. PRK. EŞA, Dosya No: 5, Gömlek No: 24.

¹¹¹ BOA, Y. A. HUS, Dosya No: 196, Gömlek No: 1.

¹¹² BOA, Y. PRK. EŞA, Dosya No: 5, Gömlek No: 24.

¹¹³ BOA, Y. A. HUS, Dosya No: 196, Gömlek No: 1.

Bahsi geçen telgrafta “İranîlerin bu bâbdaki ısrârlarına mebnî” kaydı ile aynı konunun ele alındığı 3 Kasım 1886 tarihli bir başka belgede geçen “İran sefâret-hânesinden vuku’ a gelen müsted’iyât-ı mütevâlîye”¹¹⁴ ifadesi, hem devlet olarak İran’ın hem de Irak’taki İran vatandaşlarının bu konuya gereğinden fazla müdahil olduklarını göstermektedir. Osmanlı yerel yöneticileri de, bu duruma atf yaparak müftü hakkındaki suçlamanın herhangi bir kargaşaya yol açmadan sonuçlandırılmasını arzu etmişlerdir. Ancak Müftü ile Mirza Mehmet Ali’nin Sâmerâ’da buldukları müddetçe belde-deki kutuplaşmanın önlenemeyeceğine de dikkat çekmişlerdir¹¹⁵.

İncelenen belgeler, Osmanlı idaresinin, Sünnîlerle Şîîler arasında fitneye sebep olabilecek türden iddiaları, her türlü önyargıdan uzak bir şekilde en ince ayrıntısına kadar araştırdığını göstermektedir. Böylece hem Caferîlerin mağdur edilmemesi için gerekli önlemler alınmış hem de Sünnîlerin zan altında kalmasına müsaade edilmemiştir. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen, XIX. yüzyılın sonlarında Irak’taki Sünnî kabilelerin kitlesel olarak Şîîleştirildiği bir ortamda, Ehl-i Sünnet uleması tarafından kaleme alınan reddiye türü eserlerle yapılan konuşmaların oldukça mübalağalı ve hatta gerçek dışı beyanlarla Caferî toplumunu Sünnîlere karşı tahrik aracı haline getirilmesinin önüne geçilememiştir. Yapılan tahrik faaliyetleri neticesinde Sâmerâ’da 27 Haziran 1894 tarihinde iki grup arasında, Caferîlerden iki kişinin ölümü ile sona eren bir çatışma yaşanmıştır¹¹⁶.

Sâmerâ’daki bu elim hadiseyi araştırmak üzere bölgeye gönderilen Bağdatlı Said Efendi 15 Mayıs 1895 tarihinde padişaha hitaben bir rapor hazırlamıştır. Buna göre, Irak’ın her tarafına yayılan fesadın yegâne kaynağı Sâmerâ’daki Müçtehit Mirza Hasan Şîrâzî’dir. Onun vefatının ardından bölgedeki fesat faaliyetleri bir nebze durulmuştur. Ancak Şîî mezhebinin kaidesi gereği, Şîrâzî’nin yerine başka bir müçtehit tayin edilecektir. Said Efendi, acilen tedbir alınmazsa yeni müçtehidin görevlendirilmesiyle bir-

¹¹⁴ BOA, Y. A. HUS, Dosya No: 196, Gömlek No: 1.

¹¹⁵ BOA, Y. A. HUS, Dosya No: 196, Gömlek No: 1.

¹¹⁶ BOA, DH. MKT, Dosya No: 252, Gömlek No: 27.

likte fitne faaliyetlerine kalındığı yerden devam edileceği uyarısında bulunmuştur¹¹⁷.

Raporunda alınacak tedbirler konusunda da bilgi veren Said Efendi, aşiret ve kabilelere Sünnî inancını anlatmak için iyi yetişmiş din adamlarının bölgeye gönderilmesini önermektedir. Bu sayede hem fitnenin önlenebileceğini hem de Şîî ulemanın tahrikleri neticesinde Caferîliğe geçenlerin yeniden Ehl-i Sünnete döndürülebileceğini ifade etmiştir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi kitlel olarak Şîîleştirilenler daha çok dinî cehalet içerisinde yaşamlarını devam ettiren aşiret ve kabilelerdir. Şîî ve ekibi de bölgede Caferî mezhebini yaymak ve Sünnîlerle Şîîler arasında fitne çıkarmak için onların bu durumundan istifade etmiştir¹¹⁸. Bu da yürütülen tahrik faaliyetlerinin, Caferî toplumunu Sünnîlerden soğutmak ve cahil kabileleri Şîîleştirmek için adeta bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç

Atebâtta ve özellikle de Sâmerâ'da bulunan bir kısım Şîî ulemanın, mezheplerini yayma faaliyetleri neticesinde XIX. yüzyılın sonlarında Irak'ın Caferî nüfusu artmıştır. 1890'lı yıllarda Irak'ın toplam nüfusu 2.300.000 civarındadır. Bunun 1.150.098'i Şîî'dir. Daha çok Bağdat ve Basra vilayetlerinde yaşayan Caferîlerin genel nüfusa oranı % 50'dir.

Bağdat, Hille ve Kerbelâ sancaklarından oluşan Bağdat vilayetinin merkez sancağında Sünnîler, Hille ve Kerbelâ sancaklarında ise Şîîler sayısal üstünlüğe sahiptir. Vilayet dâhilindeki atebât adı verilen ziyaret yerlerinin bulunduğu Nefes, Kerbelâ, Kâzımiyye kazaları ile Sâmerâ kasabasındaki Müslüman nüfusun tamamına yakını Caferî'dir. Sâmerâ kazası genelinde ise aynı oranda Sünnîler çoğunluktadır. Atebâtta Şîî nüfusun büyük bir kısmı İran vatandaşıdır.

Basra, Amâre, Müntefik ve Necid sancaklarından meydana gelen Basra vilayetinin aynı adı taşıyan merkez sancağında Müs-

¹¹⁷ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8.

¹¹⁸ BOA, Y. PRK. AZJ, Dosya No: 31, Gömlek No: 8.

lûman nüfusun % 30'u Sünnî, % 70'i de Caferî'dir. Amâre ve Müntefik sancaklarında Şîî nüfus % 90'ın üzerinde iken, Necid sancağında aynı oranda Sünnîler çoğunluktadır.

Musul vilayetinin Kefri kasabasındaki 6.448 kişi Şîî'dir. Telafer ve Musul'un doğusundaki köylerle Kerkük civarında da Caferîlere rastlanmaktadır. Ancak bunların sayısı tespit edilememiştir. Sayısı tespit edilemeyen Şîîlerin, Irak'ın genel nüfus oranını etkileyecek kadar bir yekûn teşkil etmediği de söylenebilir.

Osmanlı idaresindeki Irak'ta Caferîler, uzun bir süre Sünnîlerle eşit tutularak huzur içinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Ancak XIX. asrın sonlarda bölgedeki istikrar bozulmuştur. Şîîliğin yayılması ile bölgedeki huzur ortamının bozulması aynı dönemde gerçekleşmiştir. Bu süreçte atebâtta ve özellikle de Sâmerâ'da bulunan Şîî âlimlerin bir kısmı aktif rol oynamıştır.

Müçtehitlerle onların yetiştirdiği molla ve ahundlar, dinî cehalet içerisinde yaşamlarını sürdüren aşiret ve kabilelerin iskâna tabi tutulmaları sırasında, onları devletten ve Sünnî inançtan soğutmak için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Bu süreçte, Sünnî ulema tarafından Şîa'ya karşı yazılan reddiye türü eserlerle onların konuşmalarının muhtevası çarpıtılarak bölgedeki Caferî toplumu Sünnîlere karşı kışkırtılmıştır. Yürütülen tahrik faaliyetleri neticesinde söz konusu aşiret ve kabilelerin büyük ölçüde Şîileşmesi sağlanmıştır. Bu nedenle Şîî nüfusun yoğun olarak yaşadığı şehirlerdeki halkın büyük bir kısmı aşiret ve kabilelerden müteşekkildir.

XIX. yüzyılın sonlarında, Irak'taki Sünnî kabilelerin kitlesel olarak Şîileştirildiği bir ortamda, Osmanlı idaresinin Caferîlere karşı olabildiğince hoşgörülü bir tavır sergilediği görülmektedir. Bu dönemde Sünnîlerle Şîîler arasında fitne sebebi olabilecek iddialar, her türlü önyargıdan uzak bir şekilde en ince ayrıntısına kadar araştırılmıştır. Böylece hem Caferîlerin mağdur edilmemesi hem de onlardan ötürü Sünnîlerin zarar görmemesi için gereken tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Ancak Sâmerâ'daki Müçtehit Mirza Hasan Şîrâzî ile onun yetiştirdiği molla ve ahundların yürüttü-

ğü tahrir faaliyetlerinin, şehirdeki Sünnîlerle Caferîler arasında gerginliğe sebep olmasının önüne geçilememiştir. Bu da söz konusu dönemde, devletin karşı karşıya kaldığı dâhilî ve haricî problemlerden dolayı Irak'ta istenilen neticenin elde edilemediğini göstermektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, Babialı Evrak Odası, Dosya No: 1500, Gömlek No: 112494.
BOA, Babialı Evrak Odası, Dosya No: 2223, Gömlek No: 166666.
BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, Dosya No: 252, Gömlek No: 27.
BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, Dosya No: 775, Gömlek No: 62.
BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, Dosya No: 1398, Gömlek No: 21.
BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, Dosya No: 1495, Gömlek No: 111.
BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, Dosya No: 1351, Gömlek No: 72.
BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, Dosya No: 2306, Gömlek No: 59.
BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, Dosya No: 2332, Gömlek No: 91.
BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, Dosya No: 196, Gömlek No: 1.
BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı, Dosya No: 2, Gömlek No: 36.
BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı, Dosya No: 5, Gömlek No: 24.
BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jumaller, Dosya No: 31, Gömlek No:8.

Diğer Kaynaklar

- Albayrak, Ali, "Dini Gruplar Bağlamında Caferilik", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/II, 2008, ss. 111-128.
Algar, Hamid, "Ahund", *DİA*, c. II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, ss. 185.
_____, "Merci-i Taklid", *DİA*, c. XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2004, ss. 172-174.
_____, "Molla", *DİA*, c. XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, ss. 238-239.
Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1313.
Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.
Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd, *el-Ecvibetü'l-İrâkiyye ale'l-Esiletü'l-Lâhûriyye*, Hamidiye Matbaası, Bağdat 1301.
Baş, Eyüp, "Âşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV/I, 2004, ss.167-190.
Bolat, Gökhan, "II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909) Türk-İran İlişkileri", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, I-V, c. II, Kayseri 2011, ss. 133- 153.
Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, c. II-III, Paris 1894.
Çetinsaya, Gökhan, "Osmanlı Irak'ında Şif-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Devlet'inde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 139-147.
_____, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, New York 2006.
Dağdeviren, Alican, "Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, Hayatı, Eserleri ve Tefsiri Rûhu'l-Meânî", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, 2001, ss. 359-390.

- Deliceoğlu, Sabriye, *Kuzey Irak'taki Etnik ve Dinî Gruplar ve Bölge Politikalarında Etkileri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Deringil, Selim, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des İslam*, New Ser., Bd. 30, Nr. 1/4, 1990, pp. 45-62.
- Erkoçoğlu, Fatih, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 2010, ss. 277-320.
- Eroğlu, Cengiz-Babuçoğlu, Murat-Özgül, Orhan, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005.
- _____, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005.
- _____, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2006.
- Eroğlu, Muhammed, "Âlûsî", *DİA*, c. II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, ss. 550-551.
- Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Fırlı, Ethem Ruhi, "İsnâşeriyye", *DİA*, c. XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, ss. 142-147.
- _____, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2008.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Midhat Paşa", *İA*, c. VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 270-282.
- Görür, Halil İbrahim, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2009.
- Güner, Ahmet, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, ed. Alim Yıldız, I-III, c. I, Sivas 2010, ss. 325-339.
- Hasan, Münir, *Âlûsî'nin Şi'a'ya Karşı Reddiyesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- Honigmann, E., "Kerbela", *İA*, c. VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, ss. 580-582.
- _____, "Karbalâ", *EP*, IV, Leiden 1978, pp. 637-639.
- Honigmann, E.- Bosworth, C. E., "al-Nadja", *EP*, VII, Leiden-New York 1993, pp. 859-861.
- Hut, Davut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- İbn Battuta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levati et-Tancî, *Büyük Dünya Seyahatnamesi Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*, çev. Muhammed Şerif Paşa, İstanbul ts.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım en-Nasîbî, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, Beyrut 1992.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XI, c. VII, Dâru'l-Hadis, Kahire 2003.
- İbnü'l-Cevzî Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/1200), *el-Muntazam fi Tarihü'l-Ümm ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atamustafa Abdülkadir Ata, I-XIX, c. XIV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (v. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, I-XI, c. VI-VII, Beyrut 1987.
- İlhan, Avni, "Atebat", *DİA*, c. IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, ss. 49-50.
- Kallek, Cengiz, "Hasan eş-Şîrâzî", *DİA*, c. XVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul

- 1997, ss. 354-355.
- Kapar, Mehmet Ali, "Müntefik", *DİA*, c. XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, ss. 27.
- Karaman, Fikret-Karagüz, İsmail-Paçacı, İbrahim-Canbulat, Mehmet, Gelişgen, Ahmet, Ural, İbrahim, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Karaman, Hayreddin, "Ca'feriyye", *DİA*, c. VII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, ss. 4-10.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Musul Vilayeti Sâlnâmesi* 1325.
- Kaya, Dilek, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbelâ Sancağı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. L. Tezi, İstanbul 2004.
- Kevserânî, Vecih, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, çev. Muhlis Canyürek, Denge Yayınları, İstanbul 1992.
- Matthee, Rudi, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab as Seen by the Safavids", *International Journal of Turkish Studies*, IX/1-2, Summer 2003, pp. 157-173.
- Merçil, Erdoğan, "Büveyhiler", *DİA*, c. VI, Türkiye Diyanet Vakfı, İst. 1992, ss. 496-500.
- Nakash, Yitzhak, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü", çev. Zeki Tekin, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XV/III, 2002, ss. 387-397.
- Öz, Mustafa, "Kerbelâ", *DİA*, c. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, ss. 271-272.
- _____, "Şîa", *DİA*, c. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, ss. 111-114.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif* 1317.
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, LIV/211, Türk Tarih Kurumu, Aralık 1990, ss. 1233-1257.
- Streck, M., "Kâzimeyn", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, c. VI, İstanbul 1977, ss. 525-527.
- Şemseddin Sâmî, *Kamusü'l-A'lam*, I-VI, c. II, IV, V, VI, Mihran Matbaası, İst. 1314-1316.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1989.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Tarihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, I-XI, c. IX, Kahire ts.
- Taşğın, Ahmet, *Irak'ta Bektaşî Topluluğu Şebekler*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, LII, 2009, ss. 125-144.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmâniye Ceb Atlası*, İstanbul 1323.
- Üstün, İsmail Safa, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şîî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI/II, 2006, ss. 101-118.
- _____, "The Hopeless Struggle of the Ottomans Against the Spread of Shi'a in the 19th Century Province of Baghdad", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIII/II, 2007, ss. 69-86.
- Yaslıçimen, Faruk, *Sunnism Versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq*, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

